

ЦІНОВІ ЗМОВИ ЯК ЧИННИК ТІНІЗАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ВИРОБНИЦТВА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ

У статті аналізуються тенденції розвитку національної економіки та її аграрної сфери в контексті функціонування тіньового сектору – його суті, причин виникнення та особливостей вияву в умовах соціально-економічної трансформації. Звертається увага на загрозові обсяги тіньових операцій в АПК, що підривають економічну безпеку та соціальну стабільність. Серед малодосліджених та особливо небезпечних чинників тіньових схем називаються цінові змови на ринках сільськогосподарської сировини та кінцевих продовольчих товарів.

Ключові слова: аграрний сектор, тіньова економіка, легальна економічна діяльність, цінова змова.

Тіньова економічна діяльність в Україні набула значних обсягів та специфічних форм вияву. Достатньо зазначити, що, за різними оцінками вітчизняних і зарубіжних фахівців, рівень тінізації української економіки сягає 40–50 % ВВП, що значно перевищує цей показник порівняно з розвиненими державами світу. Тіньова економіка – не нова проблема для нашої держави. Успадкувавши її від командно-адміністративної економіки, в умовах переходу від тоталітаризму до демократії, українське суспільство не лише не позбулося цього негативного спадку, але й зіштовхнулося з його новими, ймовірно, більш загрозовими для національної безпеки виявами – криміналізацією тіньових господарських структур. Небезпечно й те, що підвищення частки тіньової економіки в усіх без винятку сферах суспільного життя особливо значним виявилось в аграрному секторі – чи не найважливішій сфері життєзабезпечення населення країни. Тому глибоке дослідження природи тіньової економіки, особливостей її вияву в умовах реформування аграрного сектору та розробка ефективних інструментів нейтралізації тіньових чинників, є актуальним завданням у контексті забезпечення умов динамічного національного розвитку.

Проблемі природи тіньової економіки, особливостей її виявів в умовах переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки, розробці заходів боротьби з тіньовою економічною діяльністю звертається значна увага в дослідженнях українських науковців. Зокрема, теоретичні основи формування державної політики детінізації вітчизняної економіки знайшли висвітлення в наукових працях А. Базилюк, А. Гальчинського, В. Геєця, Т. Ковальчука. Організаційно-правові засади протидії тіньовій діяльності в різних сферах економіки обґрунтовано в публікаціях В. Мамутова, В. Мандибури, М. Мельника, В. Ортинського, В. Поповича, О. Турчинова. Дослідженню економічних проблем, разом з методами і методологією кількісного виміру економічної діяльності, її вплив на розвиток національної економіки, суб'єкти господарювання, присвячені наукові праці О. Амоші, О. Барановського, В. Бородюка, З. Варналія, В. Приходька та інших. Однак багато

питань, пов'язаних із тіньовою економічною діяльністю саме в аграрному секторі економіки, потребують поглибленого дослідження та висвітлення в економічній літературі [1-10].

Метою статті є висвітлення особливої актуальності проблеми монополізації аграрного сектору економіки як специфічного вияву тіньової економіки, безпосередньо пов'язаної із добробутом населення та економічною безпекою.

Україна проходить період розвитку, що характеризується значним за масштабами процесом реформування економічної системи. Сучасне ринкове господарство страждає від негативних явищ і процесів. Одним з них є розвиток надто великих масштабів тіньової економічної діяльності, яка має тотальний характер і за масштабами перевищила легальний сектор економіки. У загальному розумінні тіньова господарська діяльність – це такий її вид, який дає приріст валового національного продукту, що не контролюється державою.

Потенціал тіньової економіки зростає. Точні її розміри невідомі, але фахівці національного доходу часто намагаються встановити її масштаби. Для цього використовують різні методи. Один із них базується на сумі готівки у великих купюрах у обігові. Для проведення операцій у підпільній економіці не використовують банківських рахунків і прибутки тримають у великих купюрах. Іншим показником масштабів тіньової економіки є продаж проміжних факторів виробництва для певних видів діяльності [1, с. 40]. Існує, наприклад, велика розбіжність між купівлею паливно-мастильних матеріалів, електроенергії та задекларованим випуском кінцевої сільськогосподарської продукції.

Виникає резонне запитання – чому підвищення тіньових операцій в аграрному секторі економіки за рівнем значущості впливу на економічну безпеку не поступається тіньовій проблематиці, наприклад, енергетичної, фінансової та інших сфер, які формують рівень економічної безпеки держави? Відповідь, очевидно, слід шукати у економічних та соціальних наслідках функціонування аграрного сектору економіки. В економіці України аграрний сектор посідає важливе місце – тут виробляється 11-15%

валової продукції, 12-16% доданої вартості. Сільське господарство України разом з іншими складниками АПК забезпечує близько 30% валового внутрішнього продукту, зайнятість майже третини працюючого населення, виробництво 95% товарів масового вжитку, утримання сільської поселенської мережі з 15 млн. жителів. У соціальному контексті, аграрний сектор економіки є головним продуцентом та постачальником на внутрішній ринок сільськогосподарської сировини та кінцевих продовольчих товарів. Тому від ефективності його діяльності залежить чи не найчутливіша, в сенсі соціальної стабільності, сфера народного господарства – продовольче забезпечення. Цінова динаміка продовольчої частини споживчого кошика найбільшою мірою залежить від особливостей функціонування національного АПК – обсягу та структури кінцевої продукції комплексу. Володіючи потужним потенціалом впливу на стан соціальної стабільності, АПК, поряд із економічним, усе більше набуває політичного значення. Це означає, що процеси, які відбуваються в агропромисловому комплексі, повинні бути, на скільки це можливо, максимально прозорими.

Головна особливість тіншової економіки в аграрному секторі України полягає в тому, що вона невід’ємна від легальної економічної діяльності в цьому секторі. Тут недостатньо буде констатувати, що «притаманність встановленим правилам є першочерговим критерієм участі у «законній» економіці, тоді як невиконання або відхилення від встановлених правил є критерієм участі у неформальній, підпільній економіці». У тому й справа, що неформальна (тіншова) аграрна економіка не протистоїть формальній, а навіть існує у неї всередині, виступаючи природним і закономірним наслідком легальних статусів господарюючих і керуючих суб’єктів. Інакше кажучи, в основі тіншових економічних відносин в аграрному секторі лежить можливість приватизувати будь-яке суспільне благо (в тому числі і землю) і використати його для тіншового обороту [2]. Тобто з певним застереженням можна стверджувати, що показник «за іншими каналами» відображає динаміку тіншового сектору і характеризується збільшенням на 39,3 в. п. Фактично тіншізація ринку через інтенсифікацію контрабандних потоків, тобто збільшення рівня відкритості зовнішньоекономічної діяльності, спотворює структуру економіки та утруднює подальшу інтеграцію України у світове господарство. Істотною проблемою у цьому контексті є надмірне адміністративне регулювання зовнішньої торгівлі. Так запровадження заборони на ввезення м’ясопродуктів з Польщі у минулі роки призвело до істотного зростання рівня контрабанди, а відтак відсутності фітосанітарного контролю та ввезення в Україну продукції низької якості (різниця в ціні між контрабандним товаром і м’ясом українських товаровиробників становила 35-40 %). Водночас запровадження у 2006 р. квот на експорт фуражного зерна призвело, з одного боку, до корупційних дій для одержання квоти та збитків підприємств через залежування зерна на елеваторах, що не відповідають міжнародним стандартам, з іншого – до зниження його якості, на яке відсутній попит на внутрішньому ринку, та збільшення обсягів контрабандного вивезення зерна за кордон.

Окрім уже відомих виявів тіншізації господарської

діяльності в аграрному секторі економіки: приховування реальних обсягів виробництва, шахрайство із відшкодуванням ПДВ, «тіншова» зайнятість, заниження орендної плати, переробка «лівої» сировини та багато іншого, – можна говорити про появу ще одного, можливо, найбільш небезпечного, з точки зору соціальної стабільності та економічної безпеки, чинника – агропродовольчих монополій. Їх руйнівний потенціал, перш за все, полягає у здійсненні картельних змов. Дослідження вітчизняних науковців підтверджують гіпотезу про наявність цінових домовленостей на ринку продовольства. Наприклад, викликає справедливе запитання стосовно ситуації на вітчизняному ринку продукції птахівництва: чому в умовах значно нижчих, ніж на світовому ринку рівнів заробітної плати, цін на зерно та інші матеріально-технічні ресурси, ціни на продукцію українських птахокомбінатів у рази вищі від цін на аналогічну продукцію на світовому ринку? За оцінкою О. Пустовойта [3], рівень економічної концентрації на ринку м’яса птахів за індексом частки чотирьох підприємств (К-4) становить 70% (для підтримання нормальної ринкової конкуренції К-4 не повинен перевищувати 63%), а за індексом Херфіндела-Хіршмана (ННІ) – 1024 (для підтримання нормальної ринкової конкуренції ННІ має бути меншим за 1000). Можна припустити, що це пов’язано із значним впливом на споживчі ціни індексу цін на непродовольчі товари, проте це припущення не підтверджується, а отже, свідчить про істотний вплив на цінову кон’юнктуру суб’єктивних чинників (зокрема монополізації, тіншізації та лобювання інтересів окремих учасників ринку сільськогосподарської продукції). У цьому контексті доцільно згадати ситуацію навесні 2005 та взимку 2009-2010 рр., коли в усіх областях України відбулося майже дворазове підвищення цін на цукор у роздрібній торгівлі. За оцінками Антимонопольного комітету України в обох випадках не існувало об’єктивних економічних причин для зростання цін. Під час розслідування було виявлено подібність дій оптових постачальників цукру щодо підвищення оптових цін на цукор у частині синхронного у часі та динаміці темпів росту оптових цін на цукор за відсутності об’єктивних причин для вчинення таких дій. Підвищення цін на хлібобулочні вироби у червні 2007 р. (без достатніх для цього передумов, адже хлібопекарська промисловість на той момент використовувала зерно минулорічного урожаю) також вказує на монополізацію цієї сфери.

Головною причиною зростання цін на гречку в 2011 році є змова власників супермаркетів та торговельних мереж і бездіяльність Антимонопольного комітету України (АМКУ). Разом з тим, гречаний дефіцит є винятково штучним явищем, який не має нічого спільного з реальною ситуацією на ринку продовольчих товарів. За даними аналітиків відомо, що на переробних підприємствах купують гречку за 7 грн, навіть менше. У торговельній мережі, без урахування націнки супермаркетів, вона надходить вже за 14 грн. Отже, не конкуренція відбувається між ними, а вони між собою знаходяться в змові, монополійній змові задля формування штучного ажіотажу.

Зростання можливостей для картельних змов на українському агропродовольчому ринку, а отже посилення тіншового впливу у цьому напрямку,

зумовлюється особливостями реформування аграрного сектору економіки. За неофіційними даними наразі в Україні сформовано клуб великих землевласників, кожен із яких володіє від 100 до 500 тис. га сільськогосподарських угідь. І це при чинній забороні на продаж землі. Певна річ, що з моменту проголошення офіційного дозволу на процеси купівлі-продажу на ринку земель сільськогосподарського призначення, концентрація земельних ресурсів у руках вітчизняних латифундистів тільки зростає, що й посилює потенціал картельних змов, починаючи від продажу сільськогосподарської сировини і закінчуючи кінцевими продовольчими товарами, виробленими в межах великих агрохолдингів. Окрім іншого – це зумовить збільшення інтересу до переробних підприємств та підвищення потенціалу тіньових схем перерозподілу власності у цій сфері. За таких умов особливої актуальності набуває антимонопольне законодавство та значущість Антимонопольного комітету, а також світовий нормативно-правовий та організаційний досвід захисту конкуренції.

В історичному плані найуспішнішим досвідом захисту конкуренції володіють США. Тут виникнення антимонопольного законодавства пов'язане з розвитком трестів (прообраз сучасних холдингових компаній) після Громадянської війни 1861-1864 рр. Діяльність трестів суттєво обмежувала вільну конкуренцію, і тому ще у 1890 р. був прийнятий перший федеральний антимонопольний закон – Закон Шермана. Найважливіші регулювання, що випливали з цього документу, були такими: «1) будь-який контакт або угруповання у трестовій чи будь-якій іншій формі, або складання таємної змови з метою обмеження комерційної діяльності... оголошуються незаконними; 2) кожна особа, яка монополізує або намагається монополізувати, або об'єднується, або вступає в таємну змову з іншою особою чи особами з метою монополізувати будь-яку частину торгівлі або комерційної діяльності... буде визнана винною у скоєнні кримінального злочину...» [4]. Вже більше століття Закон Шермана залишається юридичною основою антимонопольної політики США. Ще два антимонопольних закони – Закон федеральної торгової комісії і Закон Клейтона (обидва прийняті в 1914 р.) – деталізували базові ідеї Закону Шермана і додали деякі важливі положення, які стосувалися фермерських кооперативів. Відповідно до Закону федеральної торгової комісії було створено незалежну комісію для усунення нечесних методів конкуренції та виявів обману у комерційній діяльності. Головний наголос Закону Клейтона був зроблений на тому, щоб заборонити об'єднання або придбання активів однієї компанії іншою, якщо це може призвести до послаблення конкуренції або утворення монополії. Закон Клейтона також дозволив приватним особам, які постраждали від порушення антимонопольного законодавства, подавати позов на відшкодування збитків у потрійному розмірі, а також поклав відповідальність на управлінський персонал корпорації за порушення антимонопольного законодавства. Розділ 6 Закону Клейтона: «Жодне із положень законів не буде сформульовано таким чином, щоб забороняти існування і функціонування трудових, сільськогосподарських або садівничих організацій, що засновані з метою взаємодопомоги, і які не видають акцій і не ставлять за мету отримання прибутку; або забороняти чи перешкоджати окремим

членам цих організацій діяти в межах чинного законодавства. Діяльність таких організацій та їх членів не підлягає звинуваченню у порушенні антитрестівського законодавства щодо обмеження торгівлі» [5]. Однак цього було недостатньо для сільськогосподарських товаровиробників, оскільки цей виняток не поширювався на кооперативи, що застосовували акції, і не дозволяв будь-яку взаємодію фермерів для вже створених асоціацій.

Ці недоліки були усунені з прийняттям Закону Кеппера-Вольстеда в 1922 р. Цей закон забезпечував асоціаціям виробників обмежене звільнення з антимонопольних зобов'язань у сфері кооперативного маркетингу. Він дозволив фермерам розвивати широкий спектр ринкової діяльності, що збільшувала можливість отримання ним прибутку. Такий привілей був заснований на розумінні законотворцями важливості підтримки сільськогосподарського виробництва як базової галузі національної економіки. Закон Кеппера-Вольстеда має два розділи. Розділ 1 визначає, хто підпадає під дію цього закону, яку діяльність звільнено від відповідальності перед антимонопольними законами, та вимоги до організації підприємства, щоб отримати відповідні пільги: «Розділ 1. ... Особи, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, тобто працюють у фермерському господарстві, на плантаціях, ранчо, в молочному тваринництві, на вирощуванні горіхів та фруктів, мають право діяти разом в асоціаціях, об'єднуватися як із створенням спільного капіталу, так і без нього, для спільної переробки власної продукції, надання їй товарного вигляду, її транспортування та реалізації в різних штатах і за кордоном. Асоціації та їх члени можуть укладати необхідні контракти та угоди для досягнення своїх цілей; але, однак, при умові, щоб такі асоціації працювали для взаємної вигоди своїх членів, які є виробниками, і відповідали одній або двом з таких вимог: 1) жодному з членів асоціації не дозволяється мати більше одного голосу, не зважаючи на кількість акцій, якими він володіє, або розмір пайового капіталу; 2) розмір річних дивідендів на акції або пайовий капітал не може перевищувати 8% їх загальної вартості. І в будь-якому випадку: 3) товарообіг не членів кооперативів не повинен перевищувати товарообігу членів кооперативу» [6].

Розділ 2 Закону Кеппера-Вольстеда також захищає суспільство від агресивної поведінки кооперативів. У ньому говориться, якщо міністр сільського господарства має підстави вважати, що ціна на будь-яку сільськогосподарську продукцію підвищена безпідставно внаслідок монополізації або перешкод торгівлі з боку кооперативу, то таку асоціацію виробників можна притягти до відповідальності за законом. Захист згідно із Законом Кеппера-Вольстеда стає можливим лише для організацій, що відповідають встановленим вимогам. Одні вимоги стосуються членства в кооперативах, інші – пояснюють організаційні вимоги до кооперативів для того, щоб підпадати під захист цього закону. Вимагається, щоб члени кооперативів були виробниками сільськогосподарської продукції або членами асоціацій виробників... Маркетингові кооперативи повинні бути дуже уважними до заяв про вступ до кооперативу тих, хто не зовсім відповідає цим вимогам. Ситуація, яка вимагає особливої уваги, стосується заяв до вступу, що подані особами, які

займаються пакуванням та переробкою продукції. Якщо хтось із членів кооперативу не відповідає вимогам закону, то така організація втрачає пільги, надані антимонопольним законодавством.

Щодо організаційних вимог, то найважливіша з них та, що асоціація повинна бути організацією, створеною для взаємної вигоди сільськогосподарських виробників. Хоча термін «кооператив» не було зазначено в Законі Кеппера-Вольстеда, проте вимоги такі, як «одна людина – один голос», обмеження дивідендів на пайовий капітал, що є принципами кооперації, роблять абсолютно зрозумілим, який тип організації може бути винятком для антимонопольного законодавства. Закон не забороняє і голосування пропорційно до обсягів бізнесу, виконаного через кооператив. Проте чітко зрозуміло, що голосування, пропорційне розмірам пайового капіталу, не дозволяється в асоціаціях, що прагнуть бути винятком для антимонопольного законодавства. Існує три групи випадків, коли на діяльність кооперативів не поширюється дія Закону Кеппера-Вольстеда: 1) співпраця з організаціями, що не є кооперативами; 2) залучення до свого складу осіб, що не є товаровиробниками; 3) «грабіжницькі практики» – це дії, які не мають законної цілі у бізнесі і які ведуть до утворення монополії або обмежують торгівлю [7, с. 162-164, 166].

Із входженням реформування аграрного сектору в завершальну стадію – вільний продаж земель сільськогосподарського призначення – особливою гостротою набуває такий чинник тіньової економіки, як цінові змови. Руйнівний ефект цього фактора виявляється у завданні збитків економічній безпеці та соціальній стабільності держави. З метою його нейтралізації необхідне: 1) доопрацювання антимонопольного законодавства, виходячи із правових, організаційних, економічних та інших особливостей аграрного виробництва в умовах великого землеволодіння окремих юридичних та фізичних осіб; 2) передбачення карної відповідальності за умисне перешкоджання вільній конкуренції; 3) розширення повноважень Антимонопольного комітету України.

Список літератури

1. Бурда, М. Макроекономіка: Європейський контекст / Майкл Бурда, Чарлз Виплош; [пер. з англ. З. Ватаманюк, С. Панчишин, О. Ватаманюк, А. Стасишин]. – К.: Основи, 1998. – 682 с.
2. Про стратегію трансформації АПК і за-безпечення продовольчої безпеки України: наукова доповідь. за ред. академіка НАНУ і УААН І. І. Лукінова, академіка УААН П. Т. Саблука // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 35.
3. Пустовойт, О. Ефективність моделі розвитку внутрішнього ринку України / О. Пустовойт // Економіка України. – 2008. – № 5. – С. 30.
4. Acts of the 51st United States Congress by United States Congress Chapter 647: Sherman Act [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikisource.org/wiki/Sherman_Act
5. The Clayton Antitrust Act of 1914 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Clayton_Antitrust_Act.
6. McBride, Glynn. Agricultural Cooperatives: Their Why and They How / McBride, Glynn. – Westport, Connecticut: Avi Publishing Company, Inc, 1986, – P. 80.
7. Зіновчук, В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – К.: Логос, 1996. – 224 с.
8. Ревенко, М. Удосконалення державного регулювання

розвитку аграрного сектору економіки / М. Ревенко // Економіка України. – 2003. – № 12. – С.51-56.

9. Осадчий С. Механізм державного регулювання розвитку аграрного сектору економіки / С. Осадчий // Економіка АПК. – 2002. – № 12. – С. 66-70.

10. Латинін, М. Державне регулювання розвитку аграрного ринку в Україні / М. Латинін // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2006. – № 1. – С. 162-170.

РЕЗЮМЕ

Ладюк Ольга

Ценовой сговор как фактор тенизации аграрного сектора производства в контексте социально-экономической трансформации Украины

В статье анализируются тенденции развития национальной экономики и ее аграрной сферы в контексте функционирования теневого сектора – его сущности, причин возникновения и особенностей проявления в условиях социально-экономической трансформации. Обращается внимание на угрожающие объемы теневых операций в АПК, подрывающих экономическую безопасность и социальную стабильность. Среди малоисследованных и особо опасных факторов теневых схем называются ценовые сговоры на рынках сельскохозяйственного сырья и конечных продовольственных товаров.

RESUME

Ladyuk Olga

Price fixing factor in shadowing agricultural sector production in terms of social and economic transformations in Ukraine

The paper analyzes trends in the national economy and agriculture in the context of functioning shadow - its nature, causes and characteristics of display in terms of socio-economic transformation. It also pays attention to the looming shadow of operations in agriculture, undermining the economic security and social stability. Among the scantily explored and extremely dangerous factors schemes there have been called shadow price collusion in the markets of agricultural raw materials and final food products.